

Rafał Graczyk*

ZAPOMNIANA PRZESTRZEŃ ARCHITEKTONICZNA MAŁYCH MIAST WIELKOPOLSKI

FORGOTTEN ARCHITECTURAL SPACE OF SMALL TOWNS IN WIELKOPOLSKA REGION

Artykuł porusza problemy z którymi obecnie zmagają się małe miasta, próbujące zachować swój lokalny koloryt i tradycję sięgająca daleko w przeszłość. Zmiany jakie zaszły w XX wieku spowodowały, że miasta potraciły na rzecz miast dużych swoją pierwotną funkcję. Praca jest próbą znalezienia odpowiedzi jaką strategię rozwojową małe miasta powinny przyjąć aby stały się bardziej atrakcyjne dla ich mieszkańców.

Słowa kluczowe: małe miasto, Wielkopolska, struktura miasta

Article move the problem spatial issues which currently struggle a small town. Changes have occurred in the twentieth century caused that cities losted their major original function. The work is an attempt to find answers which development strategy that small towns should adopt to make them more attractive to their residents.

Keywords: small town, Wielkopolska region, structure of the Town

Wprowadzenie do zagadnienia

Wspólną cechą analizowanych miast jest położenie w Wielkopolsce centralnej o liczbie ludności zawierającej się w granicach od 5 do 10 tys. Miasta te pełnią funkcję ośrodków administracyjnych w gminach. Położone są wzdłuż ważnych szlaków komunikacyjnych.

Charakterystycznym pozostało dla Wielkopolski wielkość miast w zależności od danego zaboru. W części pld. – wsch. byłego zaboru rosyjskiego najwięcej jest miast od 2 do 5 tys. Na

obszarach zaboru pruskiego występują miasta powyżej 5 tys. i więcej. Miasta zaboru pruskiego były zwarte, posiadały czytelny układ. Wszystkie znaczące obiekty użyteczności publicznej, przemysłowe i większość mieszkalnych była murowane: klinkierowe (il.1) lub tynkowane – często z bogatym detałem. Obecnie większość budynków (poza obiektami znajdującymi się w pierzejach rynku lub jego pobliżu) zostały przyobleczone w nową szatę, która nijak się ma do roli jaką spełniały kiedyś w małych miastach (il. 2).

* Graczyk Rafał, dr inż. arch., Politechnika Poznańska, Wydział Architektury, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego.

Stan badań

Małe miasta były przedmiotem wielu analiz obejmujących: kompozycję, rozplanowanie, historię, warunki przyrodnicze. Z badaczy, którzy zajmują się przestrzenią małych miast, a których metody badań wykorzystano w pracy wymienić można: H. Zaniewską, która bada i analizuje układy przestrzenne i funkcjonalne współczesnych małych miast, S. Gzella badającego małe miasta pod kątem cech funkcjonalnych posiadanych przez daną jednostkę osadniczą.

Plany miejskie z początku ubiegłego wieku uświadomiamy, że w miastach wiele było różnych form zieleni: ogrodów prywatnych, kościelnych, które z biegiem czasu zostały wyrugowane dla rozwijającej się w szybkim tempie zabudowy (il. 3). Życie społeczne koncentruje się na ogół przy zabudowie śródmiejowej. Zgromadzone w pobliżu tego miejsca kościoły, klasztory, obiekty użyteczności publicznej o różnych funkcjach są charakterystycznym punktem centralnym.

Z końcem XX wieku wraz z rozwojem infrastruktury technicznej i dynamiką budownictwa struktura miast zaczęła stawać się coraz bardziej trudna do ogarnięcia. W strukturach tych zaczął przejawiać się chaos oraz różnorodność form. Nastąpił proces przemian, podczas których dochodziło do dezorganizacji przestrzeni struktury urbanistycznej miasta. Wiele elementów dominujących zmieniało formę zabudowy, proporcje oraz funkcje, które spełniały. Wraz z rozwojem organizmu miejskiego obok już istniejących czynników dominujących w strukturze pojawiały się następne, które przejmowały od innych część spełnianych funkcji.

Przestrzeń małych miast wielkopolski

Analizowane w pracy miasta Wielkopolski: Buk, Pobiedziska, chociaż charakteryzują się różnymi typami przestrzennymi i tożsamymi cechami, to jednak ich struktura wykazuje określone podobieństwa.

We wszystkich miastach łatwo można wyróżnić układ strefowy: I Strefę – centralną (historyczną), II Strefę – miejską i III Strefę – podmiejską (il. 4).

Strefa I – śródmiejaska (usługowo – mieszkaniowa), jest w skali miasta najmniejsza lecz w skali zasobów posiada najwięcej ze wszystkich stref zespołów zabytkowych i kulturowych. Jest to obszar wyrażający się skoncentrowaniem się na tym obszarze wszelkiego rodzaju obiektów, reprezentujących różnorodne funkcje kulturalne, administracyjne, usługowe. Strefa II – miejska (mieszkaniowa), obejmuje tereny osiedleńcze zabytkowe oraz współczesne. W strefie tej tereny zabudowy mieszkalnej muszą współpracować z zabudową o charakterze usługowym, terenami rekreacyjnymi i drobnym rzemiosłem. Strefa III – podmiejska (tereny otwarte i rozproszonej zabudowy mieszkaniowej głównie jednorodzinnej), obejmuje obszar wokół strefy II na której położone są głównie zespoły zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej.

Tradycyjne małe miasto wielkopolskie, jest ograniczone i o zwartym charakterze, wyraźnej organizacji przestrzennej i kompozycji hierarchicznej posiada wyróżniające się centrum. Stanowi je główny plac – rynek z zabudową kwartałowo – pierzejową, akcentowaną wyróżniającymi się obiektami architektonicznymi – wbudowanymi i wolnostojącymi gmachami publicznymi, które są szczególnie ważne dla tożsamości miasta, jak i wyznacznikami prestiżu miasta. Historycznie wokół tych miejsc tworzyła się tkanka miejska i ona decydowała o wartości miejsca i relacji z otoczeniem. W historycznych strukturach małych miast na ogół występują podobne gabaryty zabudowy śródmiejskiej z zachowaną hierarchią akcentów wysokościowych, np.: kościoły zlokalizowane przy rynkach (il. 5), wieże ciśnień. W małych miastach wyodrębnić można stałe i niezmiennie cechy struktury: obszar administracyjny (określona przestrzeń oraz czytelne granice), wyraźna

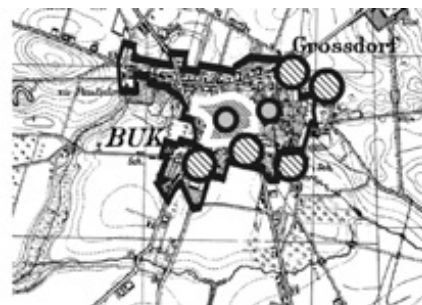
1. Buk, mleczarnia ok. 1900, zdjęcie archiwalne / Buk dairy building 1900 2. Buk, mleczarnia 2011 (fot. R. Graczyk) / Buk dairy building 2011 3. Pobiedziska – rozwój przestrzenny / Pobiedziska – spatial development 4. Buk – strefy miasta / Buk – city zone 5. Pobiedziska, Buk – dominanta i akcenty rynku / Pobiedziska, Buk – Old Market dominant and accent 6. Pobiedziska – schemat rozwoju miasta / Pobiedziska – diagram of spatial development 7. Pobiedziska Rynek – jarmark w w okresie zaboru pruskiego XIX w. / Pobiedziska Old Market XIX century 8. Pobiedziska – Rynek, 2011 r. (fot. R. Graczyk) / Pobiedziska Old Market



Ryc.1.



Ryc.2.



-  Centrum miasta/city center
-  Rozwój miasta/town development
-  przestrzeń publiczna/public space
-  parki, ogrody/city parc, gardens

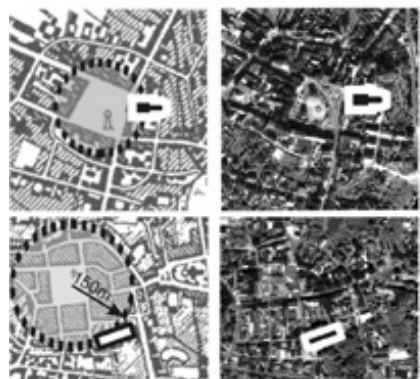
Ryc.3.



Ryc.4.



Ryc.6.



Ryc.5.



Ryc.7.



Ryc.8.

skala miasta odróżniająca się od wielkich metropolii, czytelnie zdefiniowane centrum i obszar miejski (il. 6), Malownicze położenie, użyty lokalny budulec, ulice kształtowane jako wnętrza urbanistyczne o nieregularnych obrysach, zabytkowość wielu układów przestrzennych oraz budynków, historyczny obszar który pełni rolę administracyjną dla otaczających osiedli mniejszych [1].

Wiele z osad X–XII wieku uchodzi za załazek powstających pod koniec XIII wieku miast [2]. W Wielkopolsce większość miast lokowanych jest w XIII–XIV wieku. Osadnictwo koncentrowało się przeważnie przy placu targowym, który z biegiem lat przekształcił się w rynek. Wzrost znaczenia osad wiązał się przede wszystkim z funkcjonowaniem szlaków handlowych oraz funkcji jaką pełniły. W przypadku Buku udokumentowane źródła już w 1257 roku wspominają Buk miasto otoczone murami i przez 600 lat pozostało w rękach biskupów poznańskich, którzy mieli tu swą rezydencję [3]. Ten sam schemat rozwoju dotyczy Pobiedzisk drugiego z analizowanych miast regionu Wielkopolski. Powstanie linii kolejowej zaktywizowało oba te miasta. Dobre warunki komunikacyjne wpłynęły na rozwój przemysłu oraz drobnego rzemiosła. Miasta zaczęły się rozbudowywać a stara substancja budowlana została zamieniona na nowe murowane obiekty, często o wyszukanych formach wpisujących się w małomiejski krajobraz. Jeszcze do czasów II wojny światowej mieszkańcy miast urządzali jarmarki na rynkach, kupcy handlowali na ulicach (il. 7). Obecnie zauważa się powrót do tego samego stylu życia w rynkach małych miast (il. 8). Rozwiązania te wydają się słusznymi ponieważ decydujący wpływ na rozwój demograficzny miasta ma funkcja jaką ono pełni w systemie osadniczym [4] oraz ciekawe położenie pod względem krajobrazowym lub historycznym. Według danych GUS zmiany prognozowane przyrostu populacji ludzkiej dla woj. wielkopolskiego to wzrost liczby mieszkańców o ok. 4–5%

(~ 155 tys.); w 2020 roku województwo może liczyć ok. 3,5 mln mieszkańców, w tym: ok. 2,1 mln (~ 59%) w miastach, natężenie migracji ludności z miast na tereny wiejskie nastąpi głównie w obszarze aglomeracji poznańskiej, przyrost w powiecie poznańskim może osiągnąć do 21% [5].

Zabudowa miast została w drugiej połowie XX w., zastąpiono bezstylową architekturą. Przemiany te spowodowały chaos przestrzenny i patologie społeczne pomiędzy zdewaluowanym centrum miasta a wznoszonymi nowymi budynkami na obrzeżach. Większą część zabudowy małych miast stanowią dobrze znane każdemu współczesnemu mieszkańcowi małych miast pozostałości poprzedniego systemu – osiedla mieszkaniowe często popeerelowskie z lat 70. w systemie prefabrykatów nie pasujące formą i skalą zabudowy burzące harmonię przestrzenną i kompozycję małego miasta, gdzie grunt pod zabudowę stanowi własność miasta a większość mieszkań własność prywatną mieszkańców. Taki stan rzeczy powoduje trudności z procesem rewitalizacji tych miejsc. Częstokroć brak jest w nowopowstałej architekturze nawiązania do charakteru i tożsamości miasta.

Przy projektowaniu większego zamierzenia w historycznej tkance miasta, uzupełnień charakterystycznych miejsc oraz przy kształtowaniu kwartałów lub nowego fragmentu miasteczka dysponowanie wzorcami architektonicznymi pozwala autorom na rzetelne podejście do projektowania formy obiektów. Ikografia oraz uszczegółowienie obowiązującego charakteru architektury określa rodzaj i formę obiektów, które winny dominować w określonych obszarach.

Własność komunalna jest najlepszym rozwiązaniem dla inwestycji gminnych, jest również korzystna z punktu widzenia mieszkańców. Prywatne inwestycje traktowane są z reguły wybiórczo, bez konkretnego planu jako założenia całościowego, nastawione na zysk, co odbija się negatywnie na struk-

turze miasta. Gminna własność stwarza możliwość zachowania przestrzeni bez agresywnej ingerencji jak w przypadku własności prywatnej, w której występuje komercjalizacja. Taki przypadek występuje w Międzychodzie, w którym autor przed paru laty prowadził badania naukowe. Najbardziej reprezentacyjny budynek miasta usytuowany w pierzei rynkowej jest własnością prywatną i miasto nie może wpłynąć na decyzję o jego wykorzystaniu.

W wyniku wojen z ostatniego wieku i pożarów, jakie przeszły przez miasta niszcząc budynki, część małych miast zachowała do dziś wartościowe budynków i zespołów architektonicznych wyróżniających się w skali oraz swój historyczny wygląd i charakter. Obiekty te w zależności od skali stają się często wizytówką miasta, wykorzystywane chętnie do promocji miasteczka.

Wnioski i zakończenie

Specyfika małego miasta wymaga wielu badań, którym towarzyszy rozpoznanie uwarunkowań lokalnych i urbanistycznych danego miasta, pod względem zachowania istniejącej struktury przestrzennej. W wielu krajach opracowano gminne wzorniki typów architektury miejscowej obejmujące tradycyjne miejscowe standardy architektoniczne. Przy projektowaniu w historycznej tkance miasta, uzupełnieniu charakterystycznych miejsc oraz przy kształtowaniu kwartałów lub nowego fragmentu miasteczka dysponowanie wzorcami architektonicznymi pozwala au-

torom na rzetelne podejście do projektowania formy obiektów. W polskim ustawodawstwie brak jest wytycznych formalno – prawnych określających dobą kompozycję, ład przestrzenny i funkcjonalność elementów składających się na wizerunek miasta. Prawo określa jedynie zakres wykonywania prac projektowych, ich kolejność i nadmienia jedynie o ładzie przestrzennym i poprawności kompozycji. Nie ma żadnych wymagań, dotyczących kompozycji przestrzeni urbanistycznej. Szczególnie niebezpieczne staje się w przypadku małych miast, które, aby konkurować z większymi, powinny być jak najbardziej atrakcyjne i powinny posiadać swój regionalny koloryt.

W strukturze miasta istotne jest położenie zabytkowych elementów oraz kompozycja, która decyduje o atrakcyjnym wyglądzie. Wpływ na poszczególne struktury przestrzenne ma sposób powiązania poszczególnych elementów struktury, wyeksponowanie walorów kulturowych i kompozycyjnych. Prawdłowo ukształtowany model małego miasta wykazuje nasycenie naturalnymi elementami, stanowiąc skomponowaną jedność budowli historycznych i współczesnych.

Na obraz miasta istotny wpływ mają współczesne trendy gospodarcze w wyniku, których pojawiają się nowe budynki identyfikujące miasto, które pojawiają się zarówno w strefie podmiejskiej miasta, jak i w strefie śródmiejskiej – centralnej miasta. Te różnicowania uwarunkowania decydują o charakterze zmian.

PRZYPISY

[1] S. Gzell, *Forma miasta na początku, w końcu i na początku wieku*, [w:] *Czynnik kreacji w projektowaniu urbanistycznym*, Zeszyty Naukowe IPU, nr 6/99, Materiały IV

Ogólnopolskiej i Międzynarodowej Konferencji IPU, Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999, s. 66.

[2] H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII–XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1946, s. 33.

[3] J. Kwiatek, T. Lijewski., *Leksykon Miast Polskich*, Muza SA, Warszawa 1988, s. 45.

[4] H. Zaniewska, *Miasteczka Wielkopolski w przededniu przystąpienia do Unii Europejskiej*, Przegląd Zachodni, Poznań 2004, nr 3, s. 129.

[5] Dziennik Statystyczny GUS (stan z roku 2009) (<http://www.stat.gov.pl/gus>).

BIBLIOGRAFIA

Cichy-Pazder E., *Humanistyczne Podstawy Kompozycji Miast*, Politechnika Krakowska, Kraków 1998.

Dąbrowska-Budziło K., *Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*. Politechnika Krakowska, Zeszyty Naukowe „Architektura” nr 46, Kraków 2002.

Graczyk R., *The revitalization of the city centre – case study of chosen towns in wielkopolska region*, FA STU, Pozvánk a klasické mesto, jeho istoty a stresory Vedecká Konferencia Smedzinárodnou Účasťou 30.5.2008, Bratislava 2009.

Gzell S., *Małe miasta jako wzorzec dla nowej urbanistyki*, „Urbanista”, 2/2004, Warszawa 2004.

Kachniarz T., *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*, Warszawa 1993.

Kühnel A., *Zasady budowy miast małych i miasteczek*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie, Lwów 1918.

Kochanowski M., *Nowe uwarunkowania i kształtowanie miast polskich*, Biuletyn KPZK PAN, Zeszyt nr 175, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.

Materiały projektu TRANSPLUS – zintegrowanych strategii planowania przestrzennego i transportu, (<http://www.transplus.net> dostęp 02.08.2011).